

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

**Д. Я. Самоквасов:
заповіт археолога**

С. П. Щавельов

Дмитро Якович Самоквасов (1843—1911) залишив вагомий спадок одразу в кількох взаємопов'язаних галузях науки. Відомий він як автор численних праць з історії російської держави і права¹, як видатний організатор і теоретик архівної справи в нашій країні² і, зрештою, як археолог із світовим ім'ям. Проведені ним розкопки охопили широку територію «між Віслою і Тереком, Чорним морем і рікою Москвою»³, за його власним визначенням. Саме до археологічного терену діяльності вченого належить документ, віднайдений нами в ЦДАДА. Рукопис, що пропонується увазі читачів, являє собою послідовний список археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова (розвідок, розкопок і друкованих праць), який був складений ним незадовго до смерті. Перед нами своєрідний науковий заповіт, що дотепер залишався невідомим.

Численні згадки про Самоквасова у дореволюційних енциклопедіях, періодичних та монографічних виданнях часто-густо страждають на тенденційність і односторонність, позначені тогочасною політичною злободенністю і полемікою з приватних питань. Проте, узагальнюючі праці цього автора, у тому числі в різних розділах археології і дотепер активно досліджуються, як і зібрані ним за чотири десятиріччя невтомних пошуків надзвичайні колекції неолітичних, скіфо-сарматських, кавказьких, слов'яно-руських та ін. старожитностей. В радянський період друком не вийшла ще жодна публікація, яка містила б розгорнуту історіографічну оцінку творчого спадку Самоквасова-археолога⁴.

Тому надрукованому нижче документу передують стислі начерки його біографії та археологічних вишукувань. Вони подаються як необхідні вступні пояснення.

Основні віхи життя та діяльності вченого. Д. Я. Самоквасов народився 15 (27) травня 1843 р. на хуторі своїх батьків — малозабезпечених

¹ Див.: Галанза П. Н., Чиркин В. Е. Наука истории государства и права на юридическом факультете Московского университета // Ученые записки МГУ. Вып. 180. Труды юридического факультета. Вып. VIII.— М., 1957.— С. 207, 208.

² Див.: Самошенко В. Н. Д. Я. Самоквасов как историк-архивист // Историография и источниковедение архивного дела в СССР.— М., 1984.— С. 53—62.

³ Самоквасов Д. Я. История культуры населения русской земли по могильным древностям.— Лекція 23 листопада 1908 р. в Політехнічному музеї на користь фонду Орловської вченої архівної комісії, призначеного для місцевих археологічних розкопок.— М., 1903.— С. 1.

⁴ Серед дореволюційних публікацій див.: Анучин Д. Н. Д. Я. Самоквасов как археолог // Древности. Труды ИМАО.— М., 1914.— Т. XXIII.— Вып. 2.— С. 403—410. Різні автори і тоді, і згодом не раз згадували про знайдені Самоквасовим старожитності, посилалися на його погляди водночас з обговоренням конкретних проблем історії та археології. Якщо мати на увазі власне історіографічні огляди, де фігурує це ім'я, то див.: Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии.— М., 1961.— С. 116, 117; Формозов А. А. Следопыты земли Московской.— М., 1988.— С. 64—66.

збіднелих дворян⁵; поблизу села Стахорщина Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії⁶. Тут минуло його дитинство. З 1856 по 1862 р. він навчався у Новгород-Сіверській гімназії. 1863 року вступає на юридичний факультет Петербурзького університету. Вчиться відмінно, однак, заборгованість платні за навчання⁷ неодноразово призводить майже до виключення його з факультету. Долаючи злидні й хворобу, живучи мізерною казенною пайкою, закінчує у жовтні 1868 р. повний курс наук із ступенем кандидата юридичного факультету⁸. За рішенням ради університету залишається стипендіатом «для приготування до іспитів на ступінь магістра» строком на два роки при кафедрі державного права⁹.

1869 року публікує першу наукову працю «Нариси з історії російського державного устрою та управління» в «Журналі міністерства народної освіти». 1873 року виходить друком його історико-юридичний дослід «Давні міста Росії». Саме тоді Самоквасов з успіхом захищає цю книжку в Київському університеті як дисертацію магістра.

Освідчений дипломований «юрист-історик» (поширена на той час спеціалізація в академічних колах) вступає «згідно прохання» до «Царства Польського»: доцентом (серпень 1873 р.), потім екстраординарним (грудень 1873) й ординарним (1863) професором на кафедру історії російського права Варшавського університету. Поряд з активними науковими дослідженнями він веде викладацьку й адміністративну роботу (з 1877 р. — секретар, а з 1887 — декан юридичного факультету, у 1891 році виконував обов'язки ректора університету). Періодично друком виходять його статті, брошури, документальні збірки і багатотомний курс лекцій з історії давньоруського права. За один з випусків цієї праці радою Варшавського університету йому присуджено вчений ступінь доктора державного права (1878).

Захоплення польовою археологією, яке виникло ще в роки магістратури під впливом знайомства з О. С. Уваровим і В. Б. Антоновичем,

⁵ Див.: Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства.— Спб., 1901.— Т. 1.— Ч. 1—2.— С. 80; О введении рода Самоквасовых в потомственное дворянское достоинство. 22.01.—5.06.1893 р. // ЦГИА.— Ф. 1405.— Оп. 94.— Д. 8267.— Л. 1—18.

⁶ Див.: Формулярный список о службе экстраординарного профессора Императорского Варшавского университета ..., доктора государственного права, статского советника Д. Я. Самоквасова. 30.06.1882 г. // Отдел рукописей ГБЛ.— Ф. 708 (Собрание Ванделя).— Оп. 1.— Д. 910.— Л. 31 об. та ін. послужні списки вченого.

⁷ Див.: Личное дело студента (юридического факультета Петербургского университета) Дмитрия Самоквасова. 29.09.1862 — (23.11.1868 г.) // ЛГИА.— Ф. 14 (С.-Петербургский университет).— Оп. 5.— Д. 2413.— Л. 1—23.

⁸ Див.: Диплом С.-Петербургского университета, выданный Д. Я. Самоквасову. 23.11.1868 г. (Оригинал) // ЦГАДА.— Ф. 337 (МАМЮ).— Оп. 1.— Д. 10043 — Л. 1.

⁹ Григорьев В. В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка.— Спб., 1870.— С. СХХІ (2-й пагинация).

стає другою, причому, як визнає Самоквасов, улюбленою його професією. Щорічно, у період «літніх вакацій» він здійснює дво-тримісячні експедиції «вглиб імперії для дослідження давніх земляних насипів», — як неодноразово зазначається у його формулярному послужбовому списку. 1886 року його затверджено спочатку членом-кореспондентом (1886), потім позаштатним (без утримання) членом (1891) Імператорської Археологічної комісії. За її дорученнями провадить розкопки ряду пам'яток і здійснює археологічний нагляд новобудов¹⁰, 1889 року подорожує по Європі «для огляду археологічних музеїв Кракова, Відня, Будапешта, Афін, Константинополя, Болоньї, Венеції, Флоренції, Риму і особливо Неаполя»¹¹ та здобування додаткових експонатів для поповнення своєї колекції старожитностей. Його варшавська квартира перетворюється на загальнодоступний археологічний музей¹².

Самоквасова Д. Я. обирають членом вчених товариств столиці: Петербурзьких — археологічного і географічного і Московських — археологічного й любителів природознавства, антропології й етнографії при університеті. На засіданнях цих товариств, виставках, з'їздах і міжнародних конгресах професор періодично демонструє свої археологічні знахідки, виступає з доповідями, що тлумачать значення цих знахідок для історичної науки¹³.

1892 року, по закінченні пільгового 20-річного строку служби (для Польщі), виходить на пенсію по лінії Міністерства народної освіти і переїжджає до Москви. Незабаром його призначено на посаду керуючого Московським архівом Міністерства юстиції — одного з найбільших сховищ давніх актів у країні. Найближчими роками Самоквасов спрямовує свої сили на благоустрій і розширення штату службовців цього закладу, налагоджує систематичний опис його величезних документальних фондів, а також публікує нововіднайдені архівні матеріали XIV—XVIII століть¹⁴.

На початку ХХ століття висуває ряд проектів загальнонаціональної реформи архівної справи в Росії на буржуазно-ліберальних засадах та енергійно намагається впровадити їх через урядові кола¹⁵. Його відряджено за кордон (1899) «для ознайомлення з організацією і діяльністю архівів давніх актів у західно-європейських країнах». Перекладає російською мовою і публікує архівне законодавство більшості європейських держав, а згодом двотомник «Архівна справа в Росії» (1902).

Виступи й книги Самоквасова з архівознавства випереджають свій час: вони викликали бурхливу полеміку серед охоронно настроєних

¹⁰ Див.: О назначении проф. Д. Я. Самоквасова сверхштатным членом (ИА)К (без содержания) (и его деятельность в этом звании). 9.02.1891—25.08.1911 г. // Рукописный архив ЛОИА.— 1891.— Ф. 1.— Д. 27.— Л. 1—64; (ИА)К — начальнику работ по постройке Джанкой-Феодосийской железной дороги и его инженером, о поручении Д. Я. Самоквасову наблюдать за случайными археологическими находками в районе строительства. 18—20.05.1891 г.) // Там же.— 1862.— Ф. 1.— Д. 26—Л. 101—102 об.

¹¹ Див.: Переписка полечителя Варшавского учебного округа с министром народного просвещения о командировании Д. Я. Самоквасова за границу для подготовки реферата «О предметах римского искусства императорской эпохи в курганах России». 1889 г. // ЦГИА.— Ф. 733 (Министерства народного просвещения).— Оп. 122.— Д. 235.— Л. 28.

¹² Див.: Р. Музей профессора Самоквасова // Варшавский дневник.— 1875.— № 42.

¹³ Див., напр.: Самоквасов Д. Я. Вещественные памятники древности в пределах Малороссии // Антропологическая выставка 1879 г.— М., 1879.— Т. III.— Ч. 1.— С. 338—350; О памятниках культуры человека каменной эпохи в Малороссии // Речи и протоколы VI съезда русских естествоиспытателей и врачей в Петербурге. 20—30 декабря 1879 г.— СПб., 1880.— С. 289, 290, 301, 302.

¹⁴ Див.: Чулков Н. П. Д. Я. Самоквасов как управляющий МАМЮ // Описание документов и бумаг, хранящихся в МАМЮ.— М., 1912.— Кн. 17; Шохин Л. И. Описание документов в МАМЮ во второй половине XIX — начале XX вв. // Советские архивы.— 1987.— № 2.— С. 55—58.

¹⁵ Див.: Самоквасов Д. Я. Проект ходатайства об организации (русских) архивов ... (и другие материалы ИМАО по данному вопросу) // ЦГИАМ.— Ф. 454 (ИМАО).— Оп. 2.— Д. 211.— Л. 1—42; (Материалы Д. Я. Самоквасова и др. лиц) по архивной реформе в России. 12.02.1901—22.12.1903 г. // ЦГИА.— Ф. 565.— Оп. 5.— Д. 20214.— Л. 1—16 та ін.

діячів цієї галузі, а також міністерських інстанцій. Зрештою, праці вченого не знайшли підтримки сучасників. Багато його пропозицій, що стосувалися державної централізації архівної служби, здійснилися тільки за Жовтневою революцією¹⁶. Не полишає вчений і педагогічної ниви: послідовно стає приватдоцентом (січень 1894), позаштатним екстраординарним (травень 1894), ординарним (1895) і, нарешті, заслуженим (1900) професором Московського університету на кафедрі історії російського права (платні за цю службу він не отримував)¹⁷.

У зв'язку з підготовкою чергового XIV Археологічного з'їзду (1988) особисто повертається до розкопок на рідній чернігівській землі і в інших районах, а також фінансує ряд експедицій за своїм планом. Знову друкує коментовані й ілюстровані щоденники своїх археологічних досліджень в книгах «Могили руської землі» та «Северянська земля й севєряни у городищах і могилах» (1908). На той час більшість вітчизняних історико-краєзнавчих та археологічних товариств, організацій і установ обирають його своїм почесним членом.

Отримує чин таємного радника. Удостоєний багатьох медалей та орденів, включаючи Святого Володимира 2-го ступеня й Білого Орла. Помер професор після тяжкої і тривалої хвороби 5(28) серпня 1911 р. в Москві, де й похований на Новодівичому кладовищі¹⁸. Могильний пам'ятник, що має вигляд масивного родинного склепу з сірого граніту збережено і дотепер завдяки зусиллям О. Н. Сичової. Ряд праць вченого з археології підготовлений до друку учнями і опублікований коштом вдови посмертно. Всього йому належить понад 200 наукових праць.

Шлях археолога. Перший, випробувчий період археологічної діяльності Самоквасова — 1870—73 рр. — пов'язаний з підготовкою дисертації магістра, темою якої були давньоруські міста. Ледь не вперше в нашій країні вчений-гуманітарій звернувся до польової археології як до необхідного джерела вирішення певної історичної проблеми, яка поставала при початковому аналізі писемних джерел. Молодий дослідник ставить завдання перевірити на місцевості гіпотезу існування великої кількості укріплених поселень східних слов'ян у домонгольський період. Прокладаючи маршрут, керувався літописними даними про розселення їхніх «племен». Звернімо увагу на різноманітність використаних ним методичних прийомів: виявлення давніх земляних насипів шляхом розвідувальних експедицій та анкетування місцевого населення; повітове, губернське та крайове картографування; описання і класифікація за їх зовнішніми формами; закладання розвідувальних шурфів на поверхні багатьох із них. У пошуках городищ і курганів археологу довелося відвідати 11 губерній: Петербурзьку, Новгородську, Тверську, Московську, Тульську, Орловську, Курзьку, Харківську і Полтавську, Київську, Чернігівську. Серед першодосліджуваних тоді Самоквасовим пам'яток ті, що стали еталонами у майбутній археологічній класифікації. Це такі, як Стара Ладоба, Дияково, городище під Москвою біля села Коломенське, Юхнівське на Десні, Гочівське на Пслі, Трипільське на Дніпрі та ін.¹⁹

У ході цих робіт Самоквасов сформував практичні навички організації і здійснення розкопок, він переконався у тому, що в галузі слов'яно-руської археології літописні та інші писемні повідомлення можна й належить перевіряти й доповнювати деякими речами з розкопаних вже пам'яток давнини.

¹⁶ Див.: Мазин К. А. Проекты архивной реформы в России конца XIX — начала XX вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1987.

¹⁷ Див.: Филиппов А. Н. Дмитрий Яковлевич Самоквасов (некролог) // Отчет о состоянии и действиях Императорского Московского университета за 1911 г. — М., 1912. — С. 48—80.

¹⁸ Див.: О смерти заслуженного ординарного профессора Московского университета Д. Я. Самоквасова (1911 г.) // ЦГИАМ. — Ф. 418. (МГУ). — Оп. 89. — Д. 407. — Л. 1—112; Памяти Дмитрия Яковлевича Самоквасова. — М., 1912.

¹⁹ Див.: Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т. 1. — С. 228, 229.

Разом з тим, новаторське на той час ставлення до археології поставило перед істориками ряд нових питань — про критерії датування й етнічного визначення відкопаних предметів, про відмінності археологічних культур і про ареали їх розповсюдження. Для відповіді на запитання такого гатунку явно недостатньо було візуальних спостережень на місцевості та вибіркового шурфів.

Самоквасов відніс городища до кола найважливіших пам'яток вітчизняної історії, однак, йому не вдалося впевнено визначити приналежність віднайдених укріплень до віків і народів — він узагальнено сприймав їх як східно-слов'янські, давньоруські міста, що не підтвердилося надалі. Необхідні були систематичні великомасштабні розкопки, що обцяли якесь уточнюючі знахідки. Так у професора склався план подальшого багаторічного вивчення споконвічних східно-слов'янських земель з точки зору археології. Реалізація цього задуму обіймає другий і основний період діяльності археолога — приблизно з III Археологічного з'їзду в Києві (1874) і до 1891 року, коли він подарував вже зібрану на той час багатющу колекцію старожитностей разом з надрукованими каталогами²⁰ та польовими щоденниками всіх здійснених розкопок Історичному музею в Москві²¹. Вже при першому побіжному огляді городищ він намагався розкопувати супроводжуючі їх могилики — групи курганів і встановив прямий зв'язок цих цвинтарів доби язичників з одночасними поселеннями давніх народів. Поховальний інвентар курганів виявився досить показовим, різноманітним, за яким можна здійснити попередню періодизацію та гіпотетичне з'ясування народності окремих археологічних культур. Зусиль, грошей і часу розкопки курганів потребували менше, ніж городища або важкодоступні для віднайдення поселення. Самоквасову вдалося виклопотати грошову допомогу від державної скарбниці на проведення розкопок²², його спорадично фінансували ІАК та ІМАО, але таки левину долю витрат на експедицію довелося оплачувати з власної платні. Майже два десятки польових сезонів професор невтомно займався розкопками курганів, а при нагоді й деяких інших пам'яток (городищ, дольменів, фундаментів храмів, селищ, стоянок у дюнах, майдани безкурганних поховань) у кількох взаємопов'язаних у давнину регіонів — Польщі, України, Центрального Чорнозем'я, Причорномор'я, Кавказу.

Самоквасов був одним з перших російських археологів, який почав суворо дотримуватись сформованої у ті роки методики розкопок, вимагаючи цього й від своїх колег. Про це свідчать його публікації на захист речових пам'яток, до підтримки музейної справи²³, звіти по виданим йому відкритим листам, що збереглися в архівах²⁴ та інші експедиційні матеріали.

Він також очолює комісії по складанню й переробці офіційно діючої інструкції для проведення археологічних робіт²⁵.

²⁰ Див.: Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей профессора Д. Я. Самоквасова. — Варшава, 1892.

²¹ Див.: Орешников А. В. Собрание древностей Д. Я. Самоквасова в Историческом музее // Древности. Труды ИМАО. — М., 1914. — Т. XXIII. — Вып. 2. — С. 411—415.

²² Див.: Дело о назначении Д. Я. Самоквасову субсидии из казны на производство ежегодных исследований древних земляных насыпей и издание их результатов. 8.03.1875—13.09.1876. // ЦГИА. — Ф. 733. — Оп. 149. — Д. 164. — Л. 1—17.

²³ Див.: Самоквасов Д. Я. Раскопки древних могил и описание, хранение и издание могильных древностей. — М., 1908. Пор.: Бобринский А. А. Отзывы о книгах по археологии // Рукописный архив ЛОИА. — 1910. — Ф. 25. — Д. 86. — Л. 2—6.

²⁴ Див.: О раскопках проф. (Д. Я.) Самоквасова в пределах Курской и Полтавской губ., по рр. Сейму и Суле. 6.06.1889—21.09.1890 г. // Рукописный архив ЛОИА. — 1889. — Ф. 1. — Д. 55. — Л. 1—45; Спицын А. А. Сводка сведений о древностях Черниговской губернии (1895 г.?) // Там же. — Ф. 5. — Оп. 1. — Д. 204. — Л. 1—23 та ін.

²⁵ Див.: Самоквасов Д. Я. Условия научного исследования курганов и городищ. — Варшава, 1878; Самоквасов Д. Я., Ивановский Л. К., Антонович В. Б. Инструкция для описания городищ, курганов, пещер и для производства раскопок курганов // Труды III Археологического съезда в Киеве. — Киев, 1878. — Т. I. — Протоколы. — С. IX—IXIII; Теж: Антропологическая выставка 1879 г. — М., 1879. — Т. II. — С. 51—55; Протоколы общих собраний ИРАО. 18.05—31.10.1884 г. (об использовании и переиздании инструкции Д. Я. Самоквасова для раскопок курганов) // Рукописный архив

Поряд з невід'ємною марудною роботою, що обов'язково супроводить будь-які масштабні розкопки, на нього чекають сенсаційні за будь-якими стандартами археологічні відкриття: давньоруські поховання князів і дружинників X ст. у Чернігові («Чорна могила» та ін.); багаті скіфські кургани у Полтавській та Катеринославській губерніях; дорожчіні скарби на городищі Княжа гора, там, де Рось з'єднується з Дніпром (Київська губернія) та ряд інших.

Як з'ясувалося пізніше, поряд з блискучими здогадками у запропонованих ним інтерпретаціях археологічних знахідок були також серйозні вади. Далеко не всі його датування та атрибуції знайшли своє місце в науці. Швидко застаріла й розроблена ним періодизація всіх вітчизняних старожитностей за локальними історичними епохами — від кімерійської та скіфської до слов'яно-руської та половецько-татарської²⁶. Нині основна його концепція походження східних слов'ян безпосередньо від скіфів, сарматів і гето-дакійців здається просто фантастичною²⁷.

При цьому, конкретні помилки вченого не повинні принижувати для нас значення запропонованого ним перспективного підходу до реконструкції й аналізу первісних та ранньосередньовічних суспільних відносин, який базується на цілісному комплексі джерел, — писемних, етнографічних, лінгвістичних, археологічних та інших²⁸. Факти й висновки, здобуті шляхом розкопок були залучені професором до його університетських лекцій, а також до монографії з історії права. Він широко пропагував їх у періодичній пресі та публічних виступах тощо. Від опису й каталогізації вишукуваних знахідок — до їх систематизації згідно віків і народів, а звідси — до можливого й поступового пояснення, розуміння історичного процесу у давнину — у цьому полягає методологічне кредо цього дослідника. Більшість його колег в університетській корпорації складала ще загін кабінетних істориків, які цураються археології, деякі з них належали до групи археологів-практиків, які не претендують на загальноісторичну інтерпретацію своїх знахідок.

Третій, заключний період археологічної роботи Самоквасова обмежений початком XX століття. Після перерви він поновлює розкопки, вводить до наукового обігу кілька цікавих пам'яток, серед яких унікальний Гочівський комплекс на Пслі²⁹. Велику увагу професор приділяє краєзнавчим товариствам різних губерній — консультує їх активістів, виїжджає з благодійними лекціями з археології, допомагає матеріально. На громадських засадах (як кажуть тепер) викладає археологію студентам університету, ліцеїстам та слухачам Московського археологічного Інституту. Лекції у приміщенні архіву за спеціальною програмою³⁰ та супроводжуваними численними слайдами так званого «казкового ліхтаря» перемежовувалися з показовими розкопками підмосковних курганів.

Насичене невтомною працею життя Д. Я. Самоквасова виявилось замалим для втілення всіх його оригінальних задумів. Серед тих його

ЛОИА.— Ф. 3.— Оп. 1.— Д. 339.— Л. 194—194 об., 197—198; (Запрос мнения Д. Я. Самоквасова о проекте правил, на основании которых ИАК могла бы разрешать археологические раскопки. 14.01.1893 г.) // Там же.— 1887.— Ф. 1.— Д. 69.— Л. 299; Протоколы заседаний комиссии (XIV Археологического съезда в Чернигове) для составления инструкции лицам, предпринимающим раскопки (1908 г.) // — Там же.— Ф. 4.— Оп. 1.— Д. 82.— Л. 1—2.

²⁶ Див.: Самоквасов Д. Я. Хронологическая классификация могил южной России // Варшавские университетские известия.— 1890.— № 3.

²⁷ Див.: Самоквасов Д. Я. История русского права. Вып. II. Происхождение славян. Происхождение русских славян.— Варшава, 1884; Самоквасов Д. Я. Происхождение русского народа.— М., 1908.

²⁸ Див.: Самоквасов Д. Я. Исследования по истории русского права. Вып. II. Средства познания системы русского права языческой эпохи.— М., 1896; Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права. Изд. 3-е, испр. и доп.— М., 1908.

²⁹ Див.: Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда Курской губернии, произведенных профессором Д. Я. Самоквасовым в августе 1909 г.— М., 1915.

³⁰ Див.: Самоквасов Д. Я. Программа курса лекций по русской археологии.— М., 1907.

планів, що не були реалізовані, виділяються такі, як проектування музею сіверянських старожитностей у Києві та Чернігові, утворення кафедр археології та архівознавства у кількох університетах, складання повних покажчиків городищ і курганів по всіх регіонах країни, розкопки в районі чергового Археологічного з'їзду у Новгороді.

Аби підвести заключні підсумки зробленого, археолог склав подані нижче нотатки, відредагувати й опублікувати які вже не встиг.

Текст підсумкового документа.

«У 1871—1872 роках оглянув 72* городища по берегах річок: Неві, Назві, Лаві, Ловаті, Волхова, озера Ільмень, Твериці, Волги, Сейму, Раті, Курі, Сіверського Дінця, Москви, Упі, Орла**, Есмани, Клевені, Десни, Малотичні, Варі, Содості і Снова, Псла, Сулі, Ромни, Трубежу, Дніпра, Росі, Россаві, Ваблі, Бабинича***.

* Закреслено: 50.

** Далі повторюється: Кіра.

*** Далі закреслено: «на околицях Новгороду, Старої Русси, під Москвою, біля Путивля» (та ін. населених пунктів).

1872 року

- 1) Проводив розкопки під Москвою біля с. Дияківське.
- 2) Проводив розкопки двох Білогірських городищ Курської губ.
- 3) Розкопав 86 курганів у Білогірській, Миколаївській пустині Курської г. Суджанського п.
- 4) Розкопав 6 курганів біля м. Міропілля Курської губ. Суджанського повіту.
- 5) Розк. курган Гульбище у м. Чернігові.
- 6) (Розк.) курган Безіменний у м. Чернігові.

У 1872—1873 (роках) розкопав «Чорну могилу» в Чернігові.

1873 року

- 1) Проводив розкопки на Волокітинському городищі Глухівського п. Чернігівської губ.
 - 2) Розкопав 9 курганів біля х. Холодного Чернігівської губ. Кролевецького повіту.
 - 3) Розкопав 19 курганів біля с. Волокітино Чернігівської губ. Глухівського повіту.
- Проводив р(озкопки) на Юхнівському городищі Черн(ігівської) г. Новгородс(іверського) п. (у) 1873 та 1876 р.

У 1873 та 1878 роках

- 106 курганів під Черніговом у Троїцькій або Болдинській групі.
- 11 курганів під Черніговом у Стрижневській групі (л. 1).
- 10 курганів на околицях Чернігова біля с. Гущино*.

У 1873—1880 роках оглядав піщані розсипи у межах Царетва Польського та на побережжі Десни і її притоків.

1874 року

- 1) 58 курганів біля м. Седнева Чернігівської губернії й повіту.
- 2) 4 кургани біля с. Хворостовичі Новгород-Сіверського п. Чернігівської губ.
- 3) 30 курганів біля с. Меринівка Стародубського п. Чернігівської г.
- 4) 6 курганів біля с. Левинка Старод(убського) п. Черн(ігівської) губ.
- 5) 11 могил на околицях Варшави.
- 6) Декілька курганів у лісі Китаївської пустині під Києвом.

1875 року

Проводив розкопки на Ратманському городищі на березі р. Раті за 20 верст від Курська.

Досліджував сліди давніх поселень біля сел. Єнісали при підніжжі Чатир-Дага. Досліджував печеру Бімбат-Коба на Чатир-Дазі.

7 курганів біля с. Мар'янівка Путивльського п. Курської губернії.

8 курганів біля х. Сетнів на кордонах Путивльського та Сумського п.

24 кургани поблизу с. Клюква, селищ Олександрівка і Городище Курського повіту.

Оглянуто 16 місць з похорвальними урнами у Царстві Польському.

Курган біля сел. Клинове Курського повіту.

Курган біля підніжжя Чатир-Дагу (л. 1 об.).

1876 (року)

Проводив розкопки на Яблонівському городищі біля с. Яблунівка Канівського п. Київської губернії.

Проводив розкопки на городищі Княжої гори в с. Пекарі при впадінні Росі в Дніпро, Черкаського п. Київської губ.

Досліджував піщані розсипи біля с. Хоцьки Переяславського п. Полтавської губ.

Досліджував 18 залишків гробниць у гміні Реснцин Нешавського повіту Варшавської г.

(Розкопав) Старшу могилу великих розмірів і 32 кургани різних за розмірами біля с. Аксютинці в урочищі Стайки Верх Роменського п. Полтавської губ.

27 курганів біля с. Аксютинці в урочищі Солодке Роменського п. Полтавської губ.

3 кургани біля с. Аксютинці в урочищі Великі Будки Роменського п. Полтавської губ.; 3 кургани в м. Ромни Полтав(ської) губ.

2 кургани біля с. Герасимівка Роменського повіту Полт(авської) губ.

Весела Могила і 34 кургани поблизу с. Медвеже Роменського п. Полтавської губ.

8 курганів у с. Яблунівка Канівського п. Київської губ.

3 кургани біля ст. Бахмач — Роменський Конопольського п. Чернігівської губернії.

3 кургани біля с. Липове Роменського повіту Полтавської губернії.

* Далі повторення одного з попередніх записів: «19 курганів біля с. Волокітино Чернігівської г. Глухівського повіту» за 1873 р.

1877 (року)

Досліджував Болгарське городище Спаського п. Казанської г.

10 курганів біля с. Россави Канівського п. Київської губ.

13 курганів біля сел. Гамарня Черкаського п. Київської г.

2 великих біля с. Дойниці Переяславського п. Полт(авської) г.

55 курганів біля м. Переяслав Полт(авської) губ.

43* кургани на околицях с. Россави в урочищі Лучки і біля кладовища Канівського п. Полтавської губ. (л. 2).

3 кургани біля с. Трипілля Київського повіту.

(У) 1878 році

15 курганів біля с. Ларинівка Новгород-Сіверського п. Чернігівської губ.

7 могил в с. Грембока Венгровського п. Седлецької г. (Царства Польського).

Проводив розкопки у фундаменті (зруйнованого) храму (закладеного) в Чернігові (князем Святославом Всеволодовичем у 1173 р. на березі Десни).

1879 року досліджував околиці Одеси та Аккерманський повіт.

1880 року досліджував сліди селитьби під Євпаторією.

(Розкопав) курган біля Майкопського озера поблизу Євпаторії.

1881 року

11 гробниць біля колонії Каррас на Чеснок-горі під П'ятигорськом.

Викопано канву на 50 аршин у довжину на Чеснок-горі.

3 гробниці, а також перевірені старі розкопки біля колонії Каррас в урочищі Довгий курган під П'ятигорськом.

Могила, а також перевірені попередні розкопки в різних урочищах у кількох могильниках біля колонії Каррас під П'ятигорськом.

Могила у Мцхетському могильнику біля Военно-Грузинського шляху.

12 курганів біля х. Мішкін Чернігівського повіту.

16 курганів біля невеличкого м. Березна Черн(ігівського) п.

Оглянуто кургани на ок(оліці) х. Диденкі біля г(ори) Верблюда.

5 курганів біля Кисловодська в урочищі «Три камені».

2 великих кургани біля колонії Каррас під П'ятигорськом.

7 курганів та 2 могили біля колонії Константиївка під П'ятигорськом.

11 гробниць та 6 курганів біля Кисловодської станції.

У 1881—1882 роках (л. 2 об.) 115 курганів біля колонії Каррас під П'ятигорськом.

1882 року

36 катакомб у Тагаурській ущелині поблизу аула Чмі в Осетії.

2 катакомби і 2 кам('яні) гробниці в урочищі Харх поблизу Балтської станції Военно-Грузинського шляху.

77 курганів біля колонії Константиївка під П'ятигорськом.

1883 року

2 великих та 24 середніх і малих курганів та 9 могил біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ.

(На кладовищі) біля Чернігівського кафедрального собору.

У 1883 та 1884 роках 10 курганів біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

1884 року

Досліджував кургани біля с. Велика Знам'янка Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

(Розкопав) 9 могил біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

5 курганів біля сел. Вороне Новомосковського п. Катеринославської губернії.

1885 року 3 могили на околицях Варшави.

1886 року

1 курган біля м. Седнева Чернігівського повіту.

4 кургани біля м. Мени Сосницького п. Чернігів(ської) губ.

1887 року гробниці під Варшавою біля сел. Чеховіце.

* Перед цією цифрою розрахунок 19+24.

1889 (року)

Був присутній на розкопках у Помпеї * двох будинків та 22 катакомб у Чівіта-Кастеллана; оглядав музеї і некрополі в Італії та Австрії для ознайомлення з римськими могилами.

(Розкопав) 3 кургани біля с. Аксютинці в урочищі Привали в Роменському п. Полтавської губернії (к. 3).

3 кургани в сел. Лозове, неподалік від Ромнів Полтав(ської) губ.

5 курганів поблизу с. Ярмолинці в урочищі Кам'янське, неподалік від Ромнів Полт(авської) губ.

6 курганів біля с. Сурмачівка, неподалік від м. Глинська Полт(авської) губ.

35 курганів біля м. Глинська Полтавської губ.

6 курганів в м. Глинську Полтавської губернії.

1890 (року)

Кам'яна гробниця біля сел. Косево під Новгород-Сіверським.

3 великі та 8 середніх і малих курганів біля с. Рижанівки Звенигородського повіту Київської губернії.

1891 року

1 великий і 2 малих кургани біля с. Воробійовки Курського повіту.

6 курганів у м. Рижанівці Звенигородського п. Київської губ.

1906 (року) 20 (поховань) на околицях сел. Шабалата й Катаржи Аккерманського повіту.

1908 року

7 курганів на старому цвинтарі у Березні на околицях ** Чернігова.

12 курганів на Болдиній горі під Черніговом.

5 курганів під Москвою в уроч(ищі) Полова гора.

8 курганів між селищами Волхонка й Чертаново під Москвою.

7 курганів біля сел. Котлякове під Москвою.

1909 р(оку)

272 кургани при с. Гочів Обоянського повіту Курської губернії.

Проводив розкопки на городищі Гочівському.

Досліджував поле поховання біля сел. Шмиреве Обоянського повіту Курської губернії» (3 об).

Археографічна довідка. Оригінал документа зберігається: ЦДАДА.— Ф. 337 (Московського архіву Міністерства юстиції).— Оп. 1.— Д. 8374.— Л. 1.— 6 об. Раніше не публікувався. Не був атрибутований архівістами: подана одиниця зберігання не має заголовку, внутрішнього опису змісту, датування й листка використання дослідниками. Атрибутація рукопису як чорнового автографу Д. Я. Самоквасова проведена нами за її змістом та характерним почерком управляючого МАМЮ.

До складу зазначеної архівної колекції, папери, що друкуються вище, потрапили, очевидно, разом із закінченим діловодством канцелярії даного закладу. Оскільки ніхто серед службовців МАМЮ польовою археологією спеціально не займався, документ не привернув їхньої уваги й залишився як один з небагатьох «глухих» (без заголовку) номерів дореволюційного перепису (ним користуються і дотепер) відповідного фонду. Сотні інших автографів Самоквасова, вивчених нами у ЦДАДА (листування з різними установами й особами, рукописи наукових праць з архівоведення, розпорядження підлеглим та ін.) описані й датовані як належить.

Горішня частина першого листка не заповнена — цілком очевидно, що залишено місце для заголовка, проте він відсутній. Ми пропонуємо таку назву документа: «Список археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова, складений ним між 1910 та 1911 рр.» Як можна побачити з вищенадрукованого, тут по роках — з 1871 по 1909 — розписані усі особисто проведені археологом розвідки й розкопки з вказуванням типу, місця розташування (губернії, повіту, села, селища або міста, іноді — урочища) й кількості вивчених пам'яток. Наведені в цій частині документа відомості звірені нами з аналогічними даними в інших — надрукованих працях Самоквасова (до них ми відсилаємо читачів, які зацікавляться більш детальними вказівками стосовно зазначених у документі розкопок) та в архівних джерелах. Розбіжностей не знайдено, за ви-

* Сучасна вимова: «у Помпеях».

** Слова: «на околицях» закреслені автором.

нітком одного моменту. У серпні 1888 р. за повідомленнями преси³¹ і документами ІАК³², Самоквасов, разом з С. А. Мазаракі та В. В. Завітцевичем розкопали 15 курганів скіфського типу на околицях м. Ромни, в Засульській волості Роменського повіту Полтавської губернії. А в документі, що був надрукований 1888 року, цей епізод відсутній. Чому, сказати важко. Можливо, професор віддавав перевагу у даному польовому сезоні поіменованим українським археологам — своїм колегам і добрим знайомим, поступився правом на знахідки й описання розкопок.

Після списку археологічних вишукувань (л. л. 1—3 об.) автор рукопису знов таки в хронологічному порядку перераховує свої публікації, головним чином з археології (л. л. 4—6 об.). Цю бібліографію (ми минули її в цьому повідомленні тому, що вона далеко не вичерпана) доведено до 1910 р. включно. Таким чином, весь манускрипт датується кінцем 1910 — початком 1911 р. З лютого 1911 р. різко загострилася тяжка хвороба, що точила Самоквасова вже багато місяців, що й потягло за собою, між іншим, помітну в інших паперах деформацію почерку.

Можна висловити здогадку, що професор готував обидва списки — розкопок і публікацій за заявою ІМАТ, у довідкове видання, що планувалося до 50-річного ювілею цього товариства. Однак до нього увійшли інші матеріали про Самоквасова, що спиралися виключно на його формулярний список³³. Разом із тим, окрім гіпотетичного замовлення, автору розглянутих списків, очевидно, самому потрібно було підвести підсумки, компактно занотувати той величезний шлях, що пройшов він дорогами археології.

Рукопис має вигляд чернетки — містить ряд авторських скорочень, виправлень і вставок, зроблених явно в процесі написання. Авторські скорочення нами збережені: губ. — губернія; п. — повіт; с. — село; сел. — селище; х. — хутір; ст. — станція; м. — місто; міст. — містечко; р. — ріка. Найважливіші з авторських правок обговорені нами в примітках. Зроблені нами уточнення до тексту забрані у дужки. Ввесь текст написаний на білому розлінованому папері великого формату чорним чорнилом. Закінчення кожного листа відмічено нами у дужках — (л. 1) і т. д. В оригіналі текст позначений слідами більш пізньої обробки (але якого часу і хто саме обробляв — важко сказати): тут знаходиться напис чорнилом (але не самоквасовським, іншим почерком) у верхньому кутку першого листка: «Народився 1843 року. Помер...» та окремі помітки олівцем (знаки питання, підкреслення та ін.) на полях решти листків. Можливо, це початок редакторської правки до видання, що не було випущено друком.

Документ, що друкується, на наш погляд, являє певний історико-науковий інтерес. Публікуючи його, ми віддаємо належну шану досягненням одного із засновників наукової археології в Росії. Незабаром — 1993 року — 150-річчя від дня народження Д. Я. Самоквасова. Було б несправедливо ігнорувати цю дату.

Крім того, «заповіт археолога» може стати у пригоді практичним діянням: для складання й уточнення зводу пам'яток історії й культури, музейних експозицій, археологічних показчиків і туристичних схем у цілому ряді областей європейської частини нашої країни, насамперед Чернігівської, Курської, Полтавської, Київської та ін. де Самоквасов зробив найбільше розвідок.

Одержано 28.02.89

³¹ Див.: Правительственный вестник. — 1888. — 9 сентября.

³² Див.: (О раскопках Д. Я. Самоквасовым скифских курганов в окрестностях г. Ромны в августе 1888 г.) // Рукописный архив ЛОИА. — 1888. — Ф. 1. — Д. 16. — Л. 49а — 50.

³³ Див.: Биографический словарь членов (ИМА) О. Рукопись. 1913—1915 гг. // ЦГИАМ. — Ф. 454. — Лп. 2. — Д. 442. — Л. 38—39; ИМАО в первое пятидесятилетие его существования. 1864—1914. — Т. II. I. Биографический словарь членов Общества. II. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. — М., 1915. — С. 317, 318 (1-й пагинации); 167—170 (2-й пагинации).